

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ІВАНА ФРАНКА**

ФАЙДА Олег Васильович

УДК 930.1: 94] (495.02)+378:2(477 "1819–1919")

**ВІЗАНТИНІСТИКА В КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ
В 1819–1919 рр.**

Спеціальність 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент

Шиян Раїса Василівна,

Львівський національний університет
імені Івана Франка,
завідувач кафедри історії середніх віків
та візантиністики

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор

Верба Ігор Володимирович,

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,

професор кафедри історії Росії

кандидат історичних наук, доцент

Щодра Ольга Михайлівна,

Львівський національний університет
імені Івана Франка,
доцент кафедри давньої історії України
та архівознавства

Провідна установа: Харківський національний університет

ім. В.Н.Каразіна,

кафедра історіографії, джерелознавства
та археології, м. Харків.

Захист відбудеться 18 квітня 2006 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої Вченої ради К 35.051.12 у Львівському національному університеті імені Івана Франка (79000, м. Львів, вул. Університетська 1, тел. 2964771)

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка за адресою: вул. Драгоманова, 5, м. Львів, 79005.

Автореферат розісланий 17 березня 2006 р.

Учений секретар

спеціалізованої Вченої ради

доктор історичних наук

О.М. Сухий

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Характерною рисою інтелектуального життя Європи у XIX ст. було стрімке зростання суспільного значення історії та її утвердження серед інших наук. Складовою цього процесу стало формування окремої галузі гуманітарного знання – візантиністики, яка об'єднала наукові студії з історії, права та культури Візантії. На той час візантійську спадщину вже вивчали у провідних наукових осередках Західної Європи.

Особливу увагу до проблем візантійської історії виявляли дослідники з теренів слов'янського сходу та півдня, оскільки народи цих регіонів, надзвичайно тісно пов'язані спільним історичним минулим з Візантією, були безпосередніми реципієнтами її культурних імпульсів. Найрезультативніше працювали у цьому напрямку вчені Росії. Їхні наукові здобутки дали підстави вважати цю державу одним із провідних центрів візантиністики у тогочасній Європі. Помітним був дослідницький та освітній інтерес до історії Візантії у вищих навчальних закладах українських земель, що входили до складу Російської імперії. Минуле Візантійської держави вивчали у Київському, Харківському, Одеському (Новоросійському) університетах та у Київській Духовній Академії (далі – КДА, Академія). У КДА, як провідному освітньо-науковому закладі Православної церкви, дослідження в царині візантиністики проводились з ухилом в історико-богословську площину.

Становлення візантиністики на українських землях тривалий час було однією з малодосліджених тем вітчизняної науки. Надзвичайно рідко історіографи звертали увагу на доробок церковного наукового середовища у цій галузі. В українській історіографії досі немає комплексної розвідки, присвяченої стану візантиністичних студій у КДА. Візантиністиці, як й іншим наукам (чи ділянкам наук), об'єктивно притаманне прагнення до самопізнання, з'ясування власних джерел, оволодіння набутим досвідом, визначення тенденцій свого розвитку. Відтворення загальної картини становлення та розвитку цієї галузі гуманітарного знання в Україні має неабияке значення для проектування подальших шляхів її розвитку. З огляду на це і зумовлюється актуальність теми.

На сьогодні назріла потреба критично осмислити обставини маргіналізації радянською історіографією візантиністичних студій в церковному середовищі, формування викривленого уявлення про їхню вторинність, порівняно з працями світських учених. У зв'язку з цим виникає необхідність довести необґрунтованість стереотипу про ідеологічну заангажованість візантиністичних досліджень істориків-богословів. Завдяки подоланню подібних схем, освітньо-наукова спадщина КДА може бути інтегрована до скарбниці української та світової науки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано у рамках наукової теми “Історія та культура населення Центрально-Східної Європи від найдавніших часів до XVII ст.”, яка розробляється на кафедрі історії середніх віків та візантиністики (до вересня 2004 р. – кафедри візантології) Львівського національного університету імені Івана Франка.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження – реконструювати цілісну картину загальних тенденцій та особливостей розвитку візантиністики в КДА. Досягнення поставленої мети передбачає вирішити ряд завдань, а саме, встановити:

- місце КДА у системі духовної освіти та богословської науки Російської імперії в ХІХ–на початку ХХ ст.;
- характерні риси становлення візантиністики у навчальному процесі та наукових дослідженнях КДА;
- місце та обсяг візантиністики у навчальних програмах, у структурі навчально-наукових підрозділів КДА;
- роль візантиністики у формуванні контактів КДА з відповідними науково-дослідними інституціями та її місце у підвищенні наукової кваліфікації студентів та викладачів закладу;
- механізм становлення історико-богословських напрямів дослідження минулого Візантійської церкви в Академії;
- наукову, педагогічну та громадську діяльність визначних візантиністів КДА, їхній внесок у розвиток української, російської, світової візантиністики та історико-богословської науки;
- основні напрями та науковий рівень дисертаційних досліджень студентів Академії на візантинознавчу тематику.

Об'єкт дослідження – освітня та наукова діяльність у КДА. **Предмет** – місце, роль та обсяг візантинознавства в навчальних програмах, у процесі підготовки спеціалістів, дослідницькій роботі, наукових контактах, персональному доробку професорсько-викладацького складу КДА та в працях студентів закладу.

Хронологічні межі роботи охоплюють столітню історію закладу, а саме, період від 1819 р., коли Київська Духовна Семінарія, заснована на базі Києво-Могилянської Академії, була реорганізована в КДА, і до 1919 р. – часу закриття її більшовиками.

Методи дослідження. Дисертаційне дослідження базується на принципах історизму, наукової об'єктивності та законах логіки. Автор також намагався уникнути ідеологічної та конфесійної заангажованості. Дисертант використовував як загальнонаукові, так і спеціальні історичні методи. З метою синтезу та узагальнення даних задіяних джерел було застосовано історично-порівняльний, типологічний та системно-функціональний методи. Наукова література теми охарактеризована за хронологічним та структурно-тематичними принципами історіографії. Задля визначення місця КДА в системі духовного відомства, структури його навчально-наукових підрозділів, використовувались методи аналізу та синтезу, проблемно-хронологічний, порівняльний. Для характеристики напрямів візантиністичних досліджень, аналізу наукового доробку працівників та студентів закладу, окрім загальноісторичних методів, використовувались біографічний, порівняльний та проблемний методи.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що у праці

- вперше відображено еволюцію статусу й обсяг візантиністичних знань у навчальних програмах, а також роль візантиністики в структурі навчально-наукових підрозділів КДА;

- простежено особливості процесу підготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів візантинознавчого профілю;
- зібрано і систематизовано відомості про наукову, педагогічну та громадську діяльність професорсько-викладацького складу Академії, показано його роль у розвитку візантиністичної та богословської науки;
- аргументована думка про вагомий внесок науковців КДА в українську, російську та світову візантиністику;
- вперше в українській історіографії у науковий обіг введено дисертації студентів КДА на візантиністичну тематику. Студентські праці систематизовано за напрямками досліджень та критично проаналізовано на предмет їх наукової вартісності. З'ясовано, що значна їх частина є повноцінними науковими дослідженнями, в яких розроблявся ряд ключових проблем з історії Візантійської церкви.

Практичне значення одержаних результатів полягає у суттєвому розширенні сучасних наукових знань про візантинознавство на українських теренах. Праця може бути використана при дослідженні й написанні синтетичних праць з історії КДА, історії освіти та науки в Україні, історіографії історії Візантії, української історіографії тощо. Безпосереднє практичне значення дисертації полягає у можливості застосування її результатів у навчальному процесі при викладанні курсів історії та культури Візантії, для розробки спецкурсів з історії Східної церкви, історіографії історії Візантії на історичних та гуманітарних факультетах вищих навчальних закладів.

Апробація результатів дисертації здійснена шляхом обговорення роботи кафедрою історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка на предмет її рекомендації до захисту. Основні положення дисертаційного дослідження викладені у доповідях на наукових конференціях викладачів та аспірантів історичного факультету Львівського національного університету (Львів, 2003, 2004, 2005), XII Міжнародному славистичному колоквиумі (Львів, 2003), Міжнародній науковій конференції “Християнство і Література: проблема взаємодії у загальнокультурному контексті” (Херсон, 2004), міжнародній науковій конференції (XII Федоровський семінар) “Рукописна і стародрукована книга” (Львів, 2004).

Структура дисертації. Праця складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, а також додатків. Загальний обсяг основного тексту дисертації – 174 сторінки. Загальний обсяг використаних джерел та літератури – 535 позицій.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми, сформульовано мету та завдання, визначено об'єкт і предмет дослідження, окреслено методологічні засади, висвітлено наукову новизну і практичне значення дисертації.

У **першому розділі** – “Огляд джерел та історіографії” – охарактеризовано джерельну базу дисертації та здійснено науковий аналіз історіографії досліджуваної проблеми.

Історіографія. У процесі розвитку візантинознавства у КДА актуальними ставало критичне осмислення та узагальнення зробленого, накреслення подальших перспективних напрямів студій. Протягом перших десятиліть від часу заснування Академії, коли богословська наука перебувала на етапі зародження та формування, а її досягнення були незначними, цією проблематикою, через бідність напрацювань, ніхто з дослідників не цікавився. Першим до здобутків візантинознавства в Академії звернувся у 80-х роках XIX ст. професор цього закладу Ф.Терновський у своїй праці з бібліографії історії Візантійської церкви епохи вселенських соборів (IV–IX ст.)¹. Зокрема, автор зібрав відомості про науковців КДА, які досліджували цю проблематику, коротко охарактеризував зміст їхніх праць, доповнивши ці матеріали відгуками на студентські рукописні дисертації з даної тематики. Окремі згадки про візантинознавство в освітньо-науковому процесі КДА містяться у працях про історію цього закладу В.Аскоченського, професора І.Малишевського, професора-протоієрея Ф.Тітова та професора М.Петрова.

Наприкінці XIX–на початку XX ст. найвагоміші здобутки професорів і викладачів КДА в історико-богословській сфері у контексті наукових досягнень учених Російської імперії були охарактеризовані у ряді довідкових видань. Доробок учених Академії часто висвітлювався на сторінках головного друкованого органу візантиністів Російської імперії – “Византийского временника” – у рецензіях, оглядах або бібліографічних нотатках. Працям учених КДА приділяли увагу і в закордонних візантиністичних та богословських періодичних виданнях.

Після революційних подій у Росії до окремих аспектів історико-богословських студій у цій галузі в КДА зверталися вчені-емігранти М.Глибоковський² та В.Біднов³. У СРСР, у тому числі радянській Україні, церковна візантиністика, а отже, й історія цієї галузі в КДА, вимушено опинилася поза сферою зацікавлення наукової громадськості. Незважаючи на це, окремі вчені, а саме, Г.Житецький та В.Бузескул⁴, все ж наважувались інколи згадувати про її здобутки.

Надалі у радянській історичній науці сформувалося стійке упереджене ставлення до церковної візантиністики, що пояснюється загальним негативним ставленням до церковної науки та освіти в державі з яскраво вираженою атеїстичною ідеологією. Як слушно зауважила сучасна російська дослідниця Г.Лебедева, “візантиністам нової, марксистської формації доводилося – щиро чи з необхідності – невпинно відрікатися спадку, чужого духові радянської науки”⁵. Типовий приклад – видана у 1975 р. монографія Г.Курбатова, присвячена історіографії історії Візантії, в якій автор лише один раз обмовився про науковий доробок представників духовних академії, у тому числі Київської⁶. На відміну від світських науковців, дослідники з богословського середовища мали більші можливості звертатися до історії церковної

¹ *Терновский Ф.А.* Русская и иностранная библиография по истории византийской церкви IV–IX вв. – Киев, 1885. – С. 543–1024.

² *Глибоковский Н.Н.* Русская богословская наука в ее историческом развитии и новейшем состоянии. – 2-е изд. – Б.м., 1992. – 184 с.

³ *Біднов В.* Дослідження церковної історії в православних країнах. – Кременець, 1931. – 20 с.

⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.Х. – Спр. 14522, 22816.

⁵ *Лебедева Г.Е.* Русская церковная византистика конца XIX–начала XX вв. как историографическое явление // История древней церкви в научных традициях XX века. – Санкт-Петербург, 2000. – С.78.

⁶ *Курбатов Г.Л.* История Византии: Историография. – Ленинград, 1975. – С.77.

візантиністики у 60–80-х роках ХХ ст., у тому числі висвітлювати здобутки провідних учених КДА у цій царині⁷. Водночас на Заході активно цікавилися науковим доробком всесвітньо відомого фахівця з візантійської літургики професора КДА О.Дмитрієвського.

Останніми роками спостерігається відродження інтересу українських учених до проблеми. Першим серед науковців нашої держави частково охарактеризував візантинознавство у навчально-науковому процесі в КДА на тлі дослідження медієвістики в Україні в період від 1880 до 1917 р. у своєму дисертаційному дослідженні С.Лиман⁸. Побіжно оглянула здобутки візантиністів в цьому закладі Т.Щербань⁹. Разом з тим, окремі дослідники вважають візантинологію як напрям наукових досліджень у КДА практично чужою українській науці¹⁰. Думка про відмежування інтелектуальної спадщини КДА від пласту української науки та освіти вперше була висловлена в еміграційній історіографії, однак згодом діаспорні вчені відмовилися від такого негативного підходу¹¹.

Церковною візантиністикою ХІХ–ХХ ст. у Російській імперії доволі активно займаються вчені Російської Федерації. Дослідження наукової спільноти КДА у цій царині віднесено до загального наукового доробку російської церковної науки, а навчальна діяльність у КДА проголошена невід’ємною складовою загальноімперської системи духовної освіти. Загалом же київська “академічна” візантиністика перебуває на маргінесі зацікавлень російських науковців, які звертаються до неї принагідно. Як виняток – висвітлення спадщини КДА з огляду на загальні, концептуальні проблеми для усієї церковної історіографії або, наприклад, через інтерес до постатей О. Дмитрієвського і Ф.Терновського.

Джерела. Джерельну базу дисертації становлять неопубліковані та опубліковані документи, пов’язані із візантиністикою у науковому житті та навчальному процесі КДА.

Більшість неопублікованих джерел до історії КДА зберігається в Центральному державному історичному архіві України – 711 фонд (Київська Духовна Академія) та Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського – фонд 160 (Київська Духовна Академія), фонд 304 (Дисертації студентів Київської Духовної Академії). Ці документи, як правило, не стали об’єктом повноцінного дослідження, значна їх частина використовується вперше.

⁷ Див., наприклад: *Сове Б.И.* Русский Гоар и его школа // Богословские Труды. – 1968. – Т. 4. – С.39–84; [*Лозинский Р.*]. Профессор М.Н. Скабалланович и его вклад в православную богословскую науку // Журнал Московской патриархии. – 1973. – № 3. – С.76–80; *Августин (Никитин)*, архим. Русский археологический институт в Константинополе // Богословские Труды. – 1986. – Т. 27. – С. 266–293 тощо.

⁸ *Лиман С.І.* Медієвістика в Україні в кінці ХІХ–початку ХХ ст. (1880–1917 рр.): Дис...канд.іст.наук (07.00.03) / Харківський університет. – Харків, 1994. – 346 л.

⁹ *Щербань Т.О.* З історії розвитку візантинознавства на Україні // Східний світ. – 2003. – № 1. – С.5–17.

¹⁰ *Степовик Д.* Візантологія. Лекційний курс для вищих духовних навчальних закладів України. – Івано-Франківськ, 2002. – 254 с.

¹¹ *Жуковський А.* Вклад Київської Духовної Академії і її “Трудів” на культурному і богословському відтинках // Український історик. – Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен, 1988. – Рік. 25. – Числа 1–4 (97–100). – С. 84–91; 1989. – Рік 26. – Число 101. – С.50–64.

У процесі з'ясування місця та ролі візантиністики у навчальних програмах та науковому житті Академії використано тексти, курси й замітки до лекцій викладачів і професорів закладу та студентські конспекти, річні програми викладів навчальних предметів, звіти вчених про здійснені дослідження, у тому числі наукові відрядження за кордон, плани занять професорських стипендіатів, справи про присвоєння вчених ступенів, матеріали про контакти з іншими науковими установами, укази, циркуляри та приписи вищих духовно-навчальних установ щодо регламентування життєстрою Академії. Бралися до уваги відомості, пов'язані з бібліотечно-видавничою справою в КДА. Докладно проаналізовано формулярні списки та ряд інших матеріалів про життя викладачів Академії, задіяних у викладанні візантинознавчих дисциплін, авторів праць з історії та культури Візантії. Об'єктом нашої уваги була й частина біографічно-бібліографічних матеріалів про членів академічної корпорації, опублікованих українським дослідником В.Ульяновським як додатки до репринтного видання книги проф. КДА Ф.Тітова¹². Значну цінність становить фонд кандидатських дисертацій студентів КДА, по-суті, одне з найбільших в Україні зібрання дослідницьких праць з історії церкви, в тому числі Візантійської. Хронологічно це матеріали від 30-х років XIX ст. до останніх років існування цього вищого духовного закладу і навіть після його офіційного закриття. Звичайно, науковий рівень студентських праць різний: серед них чимало науково вартісних досліджень і водночас робіт суто компілятивного характеру.

Більшу частину джерел дисертації становлять опубліковані матеріали. Особливо цінними серед них є публікації науковців Академії – їхні монографії (часто докторські чи магістерські роботи), статті та рецензії-відгуки, огляди, більша частина яких побачила світ у “Трудах КДА”. Частина студентських праць також публікувалася в академічних друкованих виданнях або виходила окремими книгами. Заслуговують на увагу протоколи засідань Ради КДА – своєрідний літопис наукового життя закладу. Саме в них зосереджена інформація щодо організації науково-навчального процесу, внутрішньоакадемічні рецензії на праці професорів, викладачів та магістрів, а також відгуки на дослідження, представлені авторами на наукові премії. У протоколах містяться характеристики на частину кандидатських дисертацій студентів.

В останні роки зацікавлення науковою спадщиною КДА проявляється у перевиданні та публікації різного роду джерел. Частина праць учених закладу перевидана у наш час зусиллями українських церковних і світських інституцій, що свідчить про зацікавлення київською “академічною” візантиністикою. Ряд перевидань здійснено і за кордоном, насамперед, у Російській Федерації.

У другому розділі – **“Київська Духовна Академія в системі духовної освіти та богословської науки Російської імперії (XIX–початок XX ст.)”** висвітлено основні етапи столітньої історії закладу, розкрито загальні передумови та обставини, в яких здійснювалися наукові студії і проводилася навчальна робота у галузі візантинознавства.

Київська Духовна Академія, заснована у 1819 р., стала головним репрезентантом нової імперської системи духовної освіти на українських землях, основним досягненням якої був розрив із застарілою утилітарно-схоластичною освітою попередніх століть. Устрій Академії засновувався на загальних для всіх вищих духовних закладів Російської імперії правилах. Усі значні перетворення в її житті були зумовлені централізованим введенням чергового статуту духовних академій, який, по-суті, визначав головні напрями її функціонування, формував цілу епоху в житті закладу. Основні постулати статутів хоч і спричинені політичною кон'юнктурою в державі, все ж відображали прагнення духовної освітньо-наукової системи до поступового вдосконалення.

До кінця 1860-х років, на першому етапі формування цієї системи, уся наукова та навчальна робота перебувала під повним контролем центрального духовно-освітнього відомства країни та місцевої церковної влади. На хвилі лібе-

¹² *Тітов Ф., прот.* Императорская Киевская Духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.): Историческая записка / Предисл. и приложения В. Ульяновского. – Киев, 2003. – 688 с. – С. 478–558.

ральних реформ та прагнення модернізувати суспільство у 1869 р. державний апарат дещо послабив контроль над духовними академіями. За умов певної свободи богословської творчості та навчальної діяльності сформувалося професорсько-викладацьке середовище як окремий прошарок у духовному стані. Невдовзі більшість цих інтелектуалів заявили про себе як про силу, яка бажає максимальної самостійності у визначенні напрямів розвитку освітньої та наукової діяльності. Наступний (1884) статут духовних академій ознаменував повернення до колишньої схеми залежності вищих духовних навчальних закладів від центрального церковного відомства і місцевого архієрея, і такий розпорядок підтримувала консервативно налаштована частина академічної корпорації. Під час революції 1905 р. баланс сил переважив на користь лібералів, однак невдовзі консерватори відновили втрачені позиції, реалізуючи в Академії власну візію системи освіти та науки, повністю підпорядковану практично-церковним вимогам. Події 1905 і наступного років виявили глибокі внутрішні суперечності в професорсько-викладацькій корпорації, засвідчили існування кардинально протилежних бачень шляхів розвитку вищої духовної освіти та науки в Російській імперії, що на практиці означало розкол в академічному середовищі, у тому числі спільноті КДА. Ситуація на користь лібералів змінилася у 1917 р., у КДА вона була поєднана зі спробами українізувати духовну освіту. Однак ці починання не були реалізовані з огляду на суспільно-політичну ситуацію в новій більшовицькій державі, де ані духовній освіті, ані богословській науці місця не було.

Третій розділ – “Візантиністика в навчальному процесі та науково-організаційній роботі Київської Духовної Академії” – присвячений характеристиці місця, обсягу та ролі візантиністики у навчальних програмах та у різноманітних формах науково-організаційної роботи у закладі.

Знання з історії та культури Візантії, її богословської спадщини були представлені у навчальних курсах КДА. В одних дисциплінах вони були ключовими, в інших – другорядними або навіть фрагментарними. З роками перелік предметів поступово збільшувався, вони розвивалися і поступово все чіткіше означували свої предмети вивчення, розподілялися на дисципліни за ознаками спеціалізації. Передовсім, візантиністично орієнтованими були курси церковної історії, церковної словесності, догматичного богослов'я, патристики (патрології), літургії, церковної археології, церковного права тощо. У меншому обсязі ці знання подавалися у курсах із російської цивільної та церковної історії, загальної цивільної (громадянської) історії. Підставовою була також роль філологічної підготовки студентства в осягненні джерельної та історіографічної бази візантиністики. Проаналізовано зміст програм викладання цих дисциплін, форми занять. Зіставлено викладання візантиністичних предметів у КДА та університетах та визначено переваги і недоліки церковної освіти під цим оглядом (кращі знання з церковної історії та богословської думки Візантії, дещо менші, ніж у світських закладах – з політичної та соціальної історії держави ромеїв).

У 1906–1909 роках у професорсько-викладацькому середовищі КДА постало питання про утворення спеціального наукового підрозділу з “візантології” – кафедри з історії греко-східної церкви. Воно породило протистояння між представниками консервативного і ліберального угруповань Академії, котрі, загалом погоджуючись з потребою заснування такої навчально-наукової структури, розійшлися у баченні способу її запровадження. Тимчасову перемогу здобули консервативно налаштовані кола, які вбачали у візантиністичних дисциплінах інструмент для богословського осягнення дійсності – вони домоглися відкриття кафедри за рахунок зменшення обсягу світських дисциплін.

Здобуття знань з історико-культурної спадщини Візантії та розвиток досліджень у цій галузі забезпечувались діяльністю різноманітних структурних підрозділів КДА та через певні форми організації наукової роботи у цьому закладі. Базовим підрозділом для реалізації освітньо-наукового процесу була бібліотека КДА, яка з моменту заснування поповнювалася різноманітною візантиністичною літературою та джерельними матеріалами – як закордонними так і вітчизняними. Переважну частину збірок становили історико-богословські матеріали. Академія також самостійно вводила в науковий обіг візантиністичні дослідження, насамперед, через свій друкований орган “Труди КДА”, а також окремими виданнями. Тут публікувалися не лише праці її працівників (професорів і викладачів) та студентів, а й поза-

академічних учених з Російської імперії, а також переклади праць закордонних авторів з різних проблем історії Візантії.

Розвитку візантиністики у КДА сприяла співпраця з науковим світом, яка спершу здійснювалася шляхом контактів представників Російської православної церкви у закордонних місіях, а згодом через закордонні наукові відрядження насамперед, на терени колишньої візантійської ойкумени – на православний Схід. Особливий інтерес у цьому відношенні становить співпраця Академії з Російським археологічним інститутом у Константинополі. У цій установі стажувалися молоді фахівці з КДА, між обома закладами здійснювався обмін науковими здобутками. Учені Академії робили доповіді на візантинознавчу тематику на наукових форумах, зокрема, на всеросійських археологічних з'їздах. Робота зі збереження та вивчення писемних та мистецьких пам'яток візантійської культури здійснювалась також у науково-дослідних установах, що існували при Академії – у Церковно-археологічному та історичному товаристві а також у Церковно-археологічному музеї.

У четвертому розділі – **“Візантиністична тематика в дослідженнях професорсько-викладацького складу та студентів Київської Духовної Академії”** – проаналізовано науковий доробок учених і вихованців закладу в галузі візантинознавства.

Візантиністика у КДА існувала та розвивалась на базі історико-богословських наук, провідна роль серед яких належала загальній церковній історії. Ця наука-дисципліна практично першою з візантинознавчих набула самостійного статусу і пройшла складний період становлення. Її предметом дослідження був релігійний аспект життя суспільства, а саме – історія християнської церкви як релігійної спільноти, встановленої Богом на Землі для спасіння людства. До безперечних здобутків церковно-історичної науки в Російській імперії можна віднести поєднання принципів історизму та наукової критики з вимогами дотримання “православності” у дослідженнях.

У контексті цієї науки початки розробки візантиністичної проблематики у КДА, як і в інших духовних академіях держави, можна датувати 70-ми роками XIX ст. У попередній період через нерозвинутість богословської науки траплялися лише поодинокі дослідження з цієї тематики.

Перші візантинознавчі напрацювання у цій галузі належать Ф.Терновському, наукові зацікавлення котрого представляє дослідження рецепції візантійської історії у Київській Русі та Московії. Вагомим здобутком ученого є висвітлення історії церкви у Візантії в епоху вселенських соборів (IV–IX ст.). Окремі положення праці стали причиною переслідувань науковця державними органами за звинуваченням у “неправославності”, які мали, радше, політичне, ніж догматичне чи наукове пояснення. Різноманітні аспекти взаємовідносин церкви і держави за правління династії Комненів у ряді статей досліджував М.Гроссу. Зокрема, йому належить ряд розвідок про співпрацю та конфлікти державної влади та церкви, спроби церковної унії з Римом, історію єретичних рухів у Візантії тощо. Ієромонах Анатолій (Грисюк) вивчав небагато на джерела, а тому складну і маловивчену церковною історіографією історію сирійського чернецтва (до середини VI ст.).

Дослідників з КДА цікавили також теми на стику візантиністики і славістики, насамперед, кирило-мефодіївська проблематика. Підвищений інтерес до теми пояснюється знаковою роллю солунських братів у культурній спадщині слов'янства, що підсилювалося рядом ювілейних дат, котрі випадали на другу половину XIX ст. У цьому напрямі ґрунтовні дослідження розпочав О.Воронов, предметом наукового зацікавлення якого стало критичне вивчення джерел з історії слов'янських Першовчителів. Ці питання стали предметом дискусії з іншим дослідником кирило-мефодіяни у закладі – І.Малишевським, автором докладного життєпису двох братів. Над окремими аспектами кирило-мефодіяни І.Малишевський продовжив роботу у ряді статей. З візантинознавчих зацікавлень ученого можна також виділити опрацювання певних проблем із історії становлення ортодоксії у ранній Візантії.

Ще однією історико-богословською наукою, в межах якої здійснювалися візантиністичні дослідження в КДА, була патрологія-патристика. Патрологи вивчали життєвий шлях, богословські твори отців та учителів церкви, аналі-

зуючи їх з науково-критичного та богословського огляду. Ця наука бере початок від запровадження її навчальною дисципліною в програми духовних академій (початок 1840-х років). Водночас у Російській імперії церковним відомством було розпочато масштабний захід із формування бази творів отців церкви у перекладі російською мовою. У цьому проекті КДА було доручено перекладати західних (латинських) авторів, паралельно тут здійснювався також довготривалий переклад спадщини східного отця – Йоанна Златоустого.

Після поодиноких розвідок про богослов'я східних отців церкви, що належали К.Скворцову (середина XIX ст.) у КДА наприкінці XIX–на початку XX ст. спостерігається підвищений інтерес до постатей візантійських богословів. Зачинателем докладних розробок у цьому напрямі став К.Попов, котрий опублікував грецький текст з паралельним російським перекладом творів єпископа Фотіки Діадоха (V ст.) та джерельних свідчень про нього. Дослідник поставив собі за мету довести, що така особа реально існувала. Певне уявлення про заплановане (але не видане) теоретичне дослідження К.Попова про блаженного дають ряд статей, де аналізуються різні аспекти учення єпископа Діадоха.

Наступним дослідженням про отців церкви у Візантійській імперії була монографія М.Гроссу. Заснована на ґрунтовному вивченні джерел та історіографії питання, вона становила дослідження життя, церковно-політичної діяльності, літературної й богословської спадщини відомого візантійського церковного діяча епохи іконоборства Феодора Студита (згодом була доповнена перекладом дванадцяти похвальних слів преподобного). Подальші і, як виявилось, останні студії про візантійських отців церкви у КДА з'явилися у 1913–1917 рр. Першим із них була монографія Т.Лященка “Св. Кирилл, архієпископ Александрийский. Его жизнь и деятельность”. Здобутком ученого в цій царині слід вважати докладне відтворення біографії та діяльності на ранньому відтинку життя отця, про який збереглося обмаль документальних даних. При цьому важко не помітити певного намагання ідеалізувати особу александрійського єпископа. Одну із основних складових теології Григорія Ніського – есхатологічне вчення – у надзвичайно обширній історичній перспективі проаналізовано у монографії М.Оксіюка. Подібно в контексті всього візантійського богослов'я постать Максима Сповідника розпочав всебічно вивчати С.Єпіфанович. Через скрутні часи нестабільності в державі вдалося видати лише невелике дослідження про преподобного, а також згодом опублікувати маловідомі джерельні матеріали до його життя. Біографію та діяльність одного з ранніх отців церкви єпископа Тарсу Діадора досліджував на основі тоді ще неопублікованих джерел М.Фетісов.

Ще один напрям візантинознавчих студій у КДА – літургічна та церковно-археологічна наука. Активні дослідження з візантійської літургії в Академії започаткував О.Дмитрієвський. Його доробок становлять наукові розвідки та публікації віднайдених ним невідомих чи малознаних богослужбених матеріалів (Типіконів та Євхологіїв) з православного Сходу, які були визнані і донині залишаються базовими для досліджень візантійської літургії у російській, європейській і американській візантиністиці. Студії з середньовічної грецької богослужбової практики продовжив учень О.Дмитрієвського М.Пальмов – автор монографії про чини постриження у чернецтво. Докладне тлумачення історії формування Типікону у Східній церкві подав у своїх розвідках М.Скабалланович. Окрім досліджень з літургії, у КДА проводилося докладне вивчення інших пам'яток візантійської культури, часто з мистецтвознавчим ухилом, насамперед, у працях М.Петрова. Цей учений також дослідив візантійські джерела слов'яно-руського Пролога. Розробкою проблем історії церковного права Візантії займався П.Лашкар'єв.

Значний науковий потенціал та чималу історіографічну цінність становлять дисертації студентів КДА. Нами означено різносторонню проблематику досліджень, виділено та проаналізовано основні їх напрями. З'ясовано, що найчастіше вихованці закладу зверталися до візантинознавчих тем у контексті церковної історії, патрології та літургії. З написання студентських дисертацій розпочали свою наукову кар'єру відомі візантиністи – С.Терновський, К.Кекелідзе, В.Барвінок та ін.

ВИСНОВКИ

Впродовж ста років існування КДА утвердилась як чільний заклад у системі духовної освіти та богословської науки на українських землях, що перебували у складі Російської імперії. Основні напрями розвитку Академії реалізувалися через регламентацію її діяльності статутами, загальними для всіх російських духовних академій.

Одним із напрямів навчальної та науково-дослідної роботи Академії було вивчення історико-богословської спадщини Візантії. Цей комплекс знань, умовно означений як візантиністика, чи візантинознавство, мав для КДА особливе значення, оскільки заклад існував на українських землях, що успадкували здобутки цивілізації ромеїв, одним із найважливіших надбань якої стала православна церква та культура.

Візантиністика в КДА була представлена, насамперед, у навчальних курсах. До цієї проблематики зверталися при читанні лекцій з догматичного богослов'я, гомілетики, загальної церковної історії, російської (руської) церковної історії, загальної цивільної історії, патристики–патрології, літургіки, церковної археології, канонічного (церковного) права та ін. Викладання цих предметів регламентувалось підручниками та конспектами, затвердженими Святійшим Синодом Російської Православної Церкви. Разом з тим, окремі викладачі при читанні лекцій користувалися власними конспектами. До впровадження статуту духовних академій 1869 р., згідно з яким оформилися спеціалізації, більше уваги почало приділятися дисциплінам церковно-історичного спрямування, викладання яких перебувало на невисокому рівні. Особливо позитивно це позначилося на предметах з елементами візантинознавства, завдяки чому студенти отримали змогу значно глибше вивчати візантійську історію та культуру.

У 1906–1910 рр. у КДА відбувався процес створення кафедри історії греко-східної церкви. Заснування цієї кафедри хоч і свідчило про зростання консервативних настроїв серед деякої частини академічної корпорації, все ж об'єктивно сприяло поглибленому вивченню історії церкви у Візантії, а отже, і візантинознавства загалом. Завдяки структурно-організаційним змінам статуту 1910–1911 рр., студенти отримали можливість докладніше опановувати візантинознавчі дисципліни.

Підтриманню в КДА належного рівня підготовки студентів та наукових досліджень у галузі візантиністики сприяло комплектування бібліотечних збірок. Вони поповнювалися як виданнями джерел, так і найновішими дослідженнями з візантійської історії та культури російських та західних учених. Найкращі студенти КДА, сферою наукових зацікавлень яких була візантиністика, продовжували науково-дослідну роботу як професорські стипендіати, досліджуючи обрану тему протягом року. Логічним завершенням таких студій ставали захисти магістерських праць.

Окремі дослідники візантиністичної проблематики з числа викладачів та молодих науковців КДА мали змогу стажуватись у спеціалізованих наукових інституціях. Як приклад – співпраця в цьому напрямі КДА з Російським археологічним інститутом у Константинополі. Учені Академії

також здійснювали тривалі закордонні наукові відрядження для роботи у бібліотеках та архівних сховищах на теренах колишньої Візантії і в Західній Європі. Під час таких наукових подорожей вони працювали з оригіналами джерел та ознайомилися із найновішими здобутками в царині візантиністики.

Результати візантиністичних досліджень у КДА найповніше відображені у доробку її учених (професорів та викладачів), представленому численними публікаціями джерел, монографіями, статтями, рецензіями, відгуками та бібліографічними оглядами. Їх уважний огляд дає змогу виділити кілька пріоритетних напрямів візантиністичних досліджень у КДА, які здійснювалися в галузі історико-богословських наук. Такими були, передусім, загальна церковна історія, патрологія, літургіка та церковна археологія. Окремі учені академії працювали одразу у кількох напрямках, що свідчить про різнобічність їхніх зацікавлень.

Дослідники з КДА завжди проводили ґрунтовну і кропітку роботу з джерелами, які вони всебічно використовували. Увівши до наукового обігу малознані та невідомі документи, вони суттєво збагатили джерельну базу візантиністики. Ці публікації особливо активно видавали учені-патрологи та літургісти КДА (“Описание литургических рукописей”, “Блаженный Диадок (V в.), епископ Фотики Древнего Эпира, и его творения” та ін.), сприяючи таким чином розширенню поля досліджень як для візантиністів Російської імперії, так і закордонних.

Дослідники церковної історії, вчені КДА, збагатили історичну науку довідником (Ф.Терновський), що містив огляд історії та історіографії Візантійської церкви в епоху Вселенських соборів, публікаціями наукових розвідок про формування церковно-державних відносин в епоху правління династії Комненів (М.Гроссу), а також історії раннього сирійського монашества (іером. Анатолій (Грисюк).

КДА мала суттєві здобутки також у розробці кирило-мефодіяни – проблеми на стику візантиністики та славістики. У дослідженнях О.Воронова та І.Малишевського доводилася достовірність окремих джерел, питання повноцінного залучення яких у науковий обіг дискутувалося у науковому світі. Основні результати досягнень згаданих дослідників лягли в основу православної історіографії кирило-мефодіївської проблеми і стали засадничими для наукових дискусій.

У галузі патрологічних досліджень КДА була відома, передовсім, перекладами творів західних отців церкви, однак тут проявився також значний інтерес до життя та спадщини східних отців церкви. Дослідження у цій галузі особливо активізувалися в останні роки існування КДА з приходом в її стіни нового покоління молодих учених (М.Гроссу, Т.Лященко, М.Оксіюка, С.Єпіфановича). Ці дослідники збагатили візантиністику фаховими працями про вчення та діяльність визначних постатей Східної церкви.

Особливо успішно розвинулися в КДА студії з історії візантійської літургіки та спорідненої з нею церковної археології. Вони проводилися під керівництвом професора О.Дмитрієвського, який підготував в Академії кількох учнів у цій галузі. Окремішню від цієї групи вчених стояв М.Скабалланович – фахівець з проблем історії Типікону та церковних свят.

Чимале значення для візантиністичних студій в Академії мали матеріали Церковно-археологічного музею. Його багаті збірки досліджували не лише працівники КДА, а й учені з інших наукових інституцій Російської імперії. Пам'ятки візантійського мистецтва були предметом дослідження директора музею М.Петрова. Доповіді з візантиністичної тематики виголошувались на засіданнях Церковно-археологічного та історичного товариства КДА.

Окремий пласт до цього часу не дослідженого в історіографії матеріалу становлять дисертації студентів КДА. Аналіз їхніх праць переконливо свідчить про вагомий внесок окремих молодих учених у розробку найрізноманітніших, часто малодосліджених аспектів візантиністики.

Проаналізовані матеріали дають підставу порушити питання про існування у КДА наукових шкіл візантиністичного напрямку. Однак єдиним класичним зразком наукової школи з візантиністики у КДА був колектив науковців під керівництвом О.Дмитрієвського – так звана “київська школа літургістів”, у середовищі якої склалися типові стосунки “учень–учитель”. Про існування шкіл інших напрямів візантиністики у КДА можемо говорити лише умовно. Такими можна вважати науковців, об'єднаних працею в одній науковій інституції, якою була КДА.

Наявність значної групи науковців, що досліджувала зазначену проблематику, свідчить про існування в КДА потужного візантиністичного осередку. Аналіз візантиністичних досліджень у КДА доводить безпідставність нігілістичного стереотипу, згідно з яким церковній візантиністиці, порівняно зі світською, відводилась вторинна, другорядна роль. Це твердження ґрунтувалось на хибній думці про вторинність для науки розроблюваної в духовному середовищі історико-богословської проблематики, що, нібито, відокремлювало такі дослідження від решти та відносило їх до розряду неактуальних. Однак уважне вивчення доробку вчених КДА дає підстави стверджувати про вагомість наукових здобутків у царині візантиністики. Наукові студії в галузі візантійської церковної історії, дослідження вчення та життєвого шляху східних отців церкви, аналіз візантійської літургічної спадщини органічно доповнювали політичну та соціально-економічну історію Візантії.

Не зовсім відповідає дійсності твердження про конфесійну та політико-ідеологічну заангажованість візантиністів з ученої корпорації КДА. Такі випадки мали місце, однак більшість дослідників стояла на позиціях об'єктивної наукової критики і дотримувалася їх навіть у випадку полеміки з неправославними авторами.

Результати проведеної у стінах Академії великої дослідницької роботи, яка різнобічно розкривала минуле церкви – однієї з головних складових візантійського суспільства – не втратили актуальності донині. Про це свідчать праці сучасних візантиністів, які з культурної спадщини КДА нерідко черпають матеріал для своїх досліджень на різноманітну візантиністичну тематику. З огляду на це візантиністика КДА повинна трактуватись як одна з вагомих рівноправних складових як російської, так й української візантиністичної науки ХІХ–початку ХХ ст. та тогочасної історичної науки загалом.

Основний зміст дисертації викладено у таких **публікаціях автора**:

1. Файда О. Спадщина Київської Духовної Академії: спроби переосмислення та перспективи дослідження у сучасній українській історіографії // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – Київ: НПУ, 2002. – Вип. L(50). – С.243–253.
2. Файда О. Кирило-мефодіяна на сторінках “Трудов Киевской Духовной Академии” // Проблеми слов'язнавства. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – Вип.53. – С.27–36.

3. Файда О. Микола Гроссу та його візантиністичні студії // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – №5–6. – С.95–105.
4. Файда О. Візантиністика в Київській Духовній Академії на початку ХХ століття // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Дрогобич: Вимір, 2004. – Вип.14. – Історія. – С.115–125.
5. Файда О. Візантиністика у дисертаціях студентів Київської Духовної Академії (30-ті роки ХІХ ст. – початок ХХ ст.) // Південний архів: Збірник наукових праць. – Випуск ХХІІ. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2003. – С.41–44.
6. Файда О. З минулого церковно-історичної науки в Україні: Володимир Барвінок // Апологет. Богословський збірник Львівської духовної академії і семінарії Української Православної Церкви Київського Патріархату. – Львів, 2003. – №1. – С.99–104.

АНОТАЦІЯ

Файда О.В. Візантиністика в Київській Духовній Академії в 1819–1919 рр. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2006.

У дисертації проведено комплексне дослідження загальних тенденцій та особливостей розвитку візантиністики у Київській Духовній Академії – вищому освітньо-науковому закладі Православної церкви на українських землях у ХІХ–на початку ХХ ст. З'ясовано, що візантинізнавство посідало одне з чільних місць у навчальних програмах, у структурі навчально-наукових підрозділів Київської Духовної Академії, у формуванні контактів закладу з іншими науково-дослідними інституціями та відіграло помітну роль у підвищенні наукової кваліфікації викладачів і студентів Академії. Дослідження минулого Візантії в Академії здійснювалося за посередництвом історико-богословських наук, насамперед, церковної історії, патрології, літургії та церковної археології. Науково-педагогічна діяльність визначних візантиністів закладу, їхній внесок у розвиток української, російської та світової візантиністики, а також візантинізнавчий доробок талановитих студентів закладу, сприяли становленню Київської Духовної Академії як одного з провідних центрів візантиністики в Російській імперії.

Ключові слова: візантиністика, історіографія, історико-богословські науки, духовна освіта, Київська Духовна Академія.

АННОТАЦИЯ

Файда О.В. Византистика в Киевской Духовной Академии в 1819–1919 гг. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Львовский национальный университет имени Ивана Франко. – Львов, 2006.

В диссертации проведено комплексное исследование общих тенденций и особенностей развития византистики в Киевской Духовной Академии – высшем образовательно-научном учреждении Православной церкви на украинских землях в ХІХ–начале ХХ ст. Установлено, что византиноведение занимало одно из видных мест в учебных программах, в структуре учебно-научных подразделений Киевской Духовной Академии, в формировании контактов учреждения с другими научно-исследовательскими институциями и играло заметную роль в повышении научной квалификации студентов и преподавателей. Исследование прошлого Византии в Академии осуществлялось при посредни-

честве историко-богословских наук, прежде всего, церковной истории, патрологии, литургики и церковной археологии. Научно-педагогическая деятельность выдающихся византинистов учреждения, их вклад в развитие украинской, русской, мировой византистики, а также византиноведческий задел талантливых студентов Академии, содействовали становлению ее, как одного из ведущих центров византистики в Российской империи.

Ключевые слова: византиноведение, историография, историко-богословские науки, духовное образование, Киевская Духовная Академия.

ANNOTATION

Fayda O.V. Byzantine study in the Kyiv Theological Academy in 1819–1919. – Manuscript.

A thesis for the Scholarly Degree of Candidate of History, speciality 07.00.06 – Historiography, sources study science and special historical disciplines. – L'viv Ivan Franko National University. – L'viv, 2006.

On the basis of study of educational and scientific activity of Kyiv Theological Academy the place and role of Byzantine study in the educational programs, in the process of preparation of specialists, exploring work, scientific contacts, in the personal achievements of professors and teachers of Academy and in the works of students of institution are defined in thesis. Research is based on the unpublished and published sources related to Byzantine study in scientific life and educational process of Academy.

Kyiv Theological Academy was founded in 1819 on the base of old centre of the Ukrainian culture – Kyiv-Mohyla Academy and lasted to 1919, when it was closed by bolsheviks. Institution became the leading educationally-scientific center of the Orthodox Church on Ukrainian territory. It's administrative, scientific and educational activity was determined by regulations common for all higher theological institutions of the Russian empire and was carried out under the control of the higher church department of the country and local metropolitan.

Knowledge on history and culture of Byzantium, its theological inheritance were represented by the educational courses of KTA of historic and theological character. In 1910, after the protracted discussions in an academic corporation, its conservative-minded representatives insisted on formation of the special educational-scientific subsection from “Byzantine study” namely “department of history of Greek-Eastern church”. The process of obtaining the knowledge about the history of Byzantium and realization of researches in this industry was provided by the base of Byzantine study literature and sources of library of Academy. The institution published works of the byzantinists of the Russian empire and translations of foreign authors' works in it's own printing organ. Cooperation with a scientific world and in particular with the Russian archaeological institute in Constantinople, and also oversea scientific trips of representatives of institution to the former Byzantine territories (the orthodox East) advanced the development of Byzantine study. Work of storing and studying the Byzantine culture was conducted in Church-archaeological and historical and in Church-archaeological museum at Kyiv Theological Academy.

Researches on Byzantine study are represented by works of professors, teachers and students of institution. This direction developed in Academy on the basis of historical and theological sciences. Central place among them was taken by church history. By the means of this science Byzantine study was developed by F.Ternovskyj, M.Hrossu, celibate priest Anatolij (Hrasyuk), O.Voronov, I.Malyshevskyj. Other historical and theological science within the limits of which Byzantine study researches were carried out – patrology and patristics, represented in institution by the works of K.Skvortsov, K.Popov, M.Hrossu, T.Lyashchenko, M.Oksiyuk, S.Yepiphanych, M.Fetisov. Medieval Greek theological practical work was expansively explored in Academy by O.Dmytriyevskyi, and in a little while by his student M.Palmov. In this direction also worked M.Skaballanovych. Except for researches on liturgy the study of artistic monuments of Byzantine culture was carried out in KTA and is represented, above all things, in the works of M.Petrov. Works on Byzantium church law were written by P.Lashkaryov.

Dissertations of Academy students also have historiographical value. Most frequently all the pupils of the institution concentrated on Byzantine study in the context of church history, patrology, liturgy. Exactly from dissertations on this subject began their scientific career outstanding bizantinists – V.Barvinok, K.Kekelidze, S.Ternovskyi et al.

Thus, in Kyiv Theological Academy in XIX – at the beginning of the XX century was a powerful Byzantine study group with a theological objective.

Key words: Byzantine study, historiography, historical-theological sciences, theological education, Kyiv Theological Academy.

Підписано до друку 16.03.2006.

Формат 60 90¹/₁₆ Папір.офсет. Друк. різогр. Гарн. Times New Roman.

Умовн.друк.арк. – 0,9. Тираж 100 прим. Зам. 1603/1

Видруковано з готового оригінал-макету
на виробничо-комерційному підприємстві “ВМС”

м. Львів, вул. Вузька, 3.